

Elena JEBELEAN
(Universitatea de Medicină și
Farmacie „Victor Babeș”
din Timișoara,
Centrul de cercetare lingvistică
aplicată și studii culturale
comparate – CCLASC)

Criza ca imagine a trinității umane individ/societate/specie

Abstract: (*Crisis as an Image of the Human Trinity: Human Being / Society / Species*): Two recent biographies published by Romanian film directors draw attention through the ways in which they unveil the plural and multifaceted identity of their subjects, their human complexity, as well as their strategies for continuously reconstructing the self, always exposed to the vicissitudes of the past century. Cristian Mungiu brings to life the story of his grandmother, Tania Ionașcu, whose biography from Bessarabia fascinates through its tenacity and resilience. Stere Gulea dedicates to his granddaughters his autobiography, written with the desire to shape an identity dimension that needs to be recovered, but also with the will of opening a path toward an inner world accessed through memory and recollection. These two directors create instrument-texts that turn evocation into immersion: not only do the events of the narrated lives capture interest, but also the density of the recreated eras awakens curiosity to explore how, from the depths of the unforeseen and uncertainty, both the strength to move forward and the mysterious art of savoring life – of giving it value and meaning – are born. Starting from Edgar Morin’s perspective on his own biography, in *Lessons from a Century of Life* (Éditions Denoël, 2021; Curtea Veche Publishing, 2022), we, as human beings, intertwine the uncertainties of life with the effort to build the Path. Living alongside various types of crises, we discover that the road to future passes through a journey back to our roots.

Keywords: *vulnerability, transformation, rebirth, value, biography.*

Rezumat: Două recente biografii publicate de regizori români atrag atenția prin modalitățile în care devoalează identitatea plurală și multiplă a subiecților, complexitatea umană a acestora, precum și strategiile de permanentă reconstruire a sinelui, mereu supus vicisitudinilor în ultimul veac. Cristian Mungiu dă cuvântul bunicii sale, Tania Ionașcu, a cărei biografie basarabeană fascinează prin tenacitate și reziliență. Stere Gulea le dedică nepoatei sale autobiografia scrisă din dorința de a contura o dimensiune identitară ce se cere recuperată, dar și din intenția de a le deschide cale spre o lume interioară la care se accede prin memorie și rememorare. Cei doi regizori generează texte-instrument care transformă evocarea în imersiune: nu doar evenimentele din viața povestite captează interesul, ci și densitatea epocilor recreate trezește curiozitatea spre a cerceta cum, din prăpăstiile neprevăzutului și incertitudinii se nasc, pe de o parte, forța de a merge înainte, iar pe de altă parte arta misterioasă de a savura viața, de a-i da valoare și sens. Pornind de la perspectiva lui Edgar Morin asupra propriei biografii, în *Lecții dintr-un secol de viață* (Éditions Denoël, 2021; Curtea Veche Publishing, 2022), ca ființe umane, împletim nelămuririle legate de viață cu eforturile de a construi Calea. Conviețuind cu crizele de diverse tipuri, descoperim că drumul către viitor trece prin întoarcerea la origini.

Cuvinte-cheie: *vulnerabilitate, transformare, renaștere, valoare, biografie.*

Ecce homo?

Instituirea unei crize presupune distrugerea unui echilibru. La nivel uman, complexitatea permite destabilizarea contrariilor care o compun, omul reușind de cele mai multe ori să evolueze, să se transforme tocmai prin recalibrarea echilibrul tulburat. Dacă această complexitate oferă spațiu destabilizării, tot ea pune la îndemână uneltele reechilibrării. Începând cu a da sens constructiv dezechilibrului, continuând cu a deveni el însuși așa cum consideră necesar pentru o bună așezare în sine, omul lucid și consecvent reușește chiar să schimbe mentalități, să determine o bună devenire, prin amprenta felului său de a fi asupra lumii.

Nu există rețete pentru a trăi. Fiecare dintre noi proiectează mental idealitatea propriei vieți conform aspirațiilor individuale, dar și sub presiunea socială și, indiscutabil, în rigorile legilor de neocolit ale speciei. Mai mult, de-a lungul vieții suntem într-o reconstrucție continuă – ne lărgim orizontul de cunoaștere și așteptările, societatea în care trăim își reconfigurează vectorii de funcționalitate, specia însăși, în lumina actualei rapidități a schimbărilor, pare a-și transgresa dimensiunea strict biologică. În vârtejul acestor recartografieri, relația dintre individ – societate – specie păstrează o stabilă importanță. Sintagma inclusă în titlu îi aparține lui Edgar Morin. El compară această trinitate umană cu Sfânta Treime, insistând pe cogenerare și includere organică:

„Indivizii sunt generați de către specie, pe care o generează în uniunea sexuală reproducătoare. Interacțiunile dintre indivizi generează societatea, dar aceasta se răsfrânge asupra indivizilor, care își însușesc limbajul și cultura ei, iar prin asta ea le împlinește umanitatea. Fiecare dintre cei trei termeni se regăsește în ceilalți. Astfel, societatea ca tot se află în indivizi, care se află la rândul lor în interiorul societății, iar specia ca patrimoniu ereditar este inclusă în ADN-ul fiecăreia dintre celulele noastre, în același timp înglobându-ne în ea.” (Morin 2022, 79-80)

A trăi este experimentat de noi în două direcții. Funcționăm, rămânem vii, dar acest fapt nu ne este suficient. O viață care se rezumă la supraviețuire nu poate fi considerată viață. Avem concomitent aspirația fundamentală de a ne realiza individual, fiind racordați la comunitate, la semenii. Eul are nevoie de un Tu, adică de o relație intimă care să implice recunoașterea reciprocă a plenitudinii umane a celuilalt. În egală măsură, Eul are nevoie de Noi. Pentru a simți că trăim trebuie să ne desfășurăm viața „cu șansele și riscurile ei, cu posibilitățile ei de bucurie și suferință, cu bucuriile și nenorocirile ei” (Morin 2022, 47). Cea dintâi aspirație umană este aceea de a ne împlini la nivel individual, rămânând totodată membri ai unei comunități.

Cea de-a doua este aspirația la o viață poetică, în accepțiunea acestui filosof *stare poetică* fiind emoția care ne deschide, ne dilată, ne încântă. Este vorba de starea pe care o trăim când descoperim ceva ce ni se pare frumos și/ sau demn de iubit fie în artă, fie în experiențele cotidiene. Ca apogeu, emoția poetică poate să ajungă la extaz, la senzația de abandon total și de regăsire într-o stare de transă sau de sublimă comuniune. Cauzele tot mai rarei experimentări a acestor stări țin de banalitate și lipsa de interes a vieții marcate de plictiseală și oboseală – generate, în principiu, de necazuri, de eforturi

pentru supraviețuire, de munca grea depusă fără pasiune, de obsesia față de câștig, de răceala calculului și a raționalității abstracte, de dispariția convivialității. Degradarea calității vieții este o consecință a întâietății cantitativului în organizarea și conducerea societății, în care calculul tratează ca obiect măsurabil tot ceea ce este uman și, orb față de tot ceea ce este individual, subiectiv și pasional, nu vede altceva decât PIB, statistici, sondaje, creștere economică.

„Experimentăm stări poetice de îndată ce apare în noi bucuria de a trăi – bucuria jocului și a luptei, admirarea naturii, poezia poeziei, a romanelor, a muzicii, a filmelor care ne cotropesc ființa. Momentele – perioadele când trăim stări poetice conjugă într-o contopire inefabilă armonie, serenitate, intensitate. Mici bucurii ne pot cuprinde aproape din nimic – bucuria unei plimbări sub soarele iernatic sau prin ploaia primăvărată, contemplarea unor chipuri și conștientizarea misterului lor de nepătruns. [...] Momente istorice de entuziasm, de fraternitate reală, în care mai apoi speranța s-a dovedit iluzorie. [...] Emoțiile unui meci de fotbal.” (Morin 2022, 59-60)

Prin ce sunt esențiale omenescului din noi aceste stări poetice? Prin felul în care ne reconturează. Trăirea lor anulează în noi disprețul și ura, pentru că ele se hrănesc din deschidere față de celălalt, față de lume, față de viață, față de umanitate.

A treia aspirație umană se manifestă ca nevoie de recunoaștere. Stima de sine nu poate ființa fără demnitate, prietenie, iubire, admirație, prețuire, recunoaștere.

Din păcate, necesitatea împlinirii unei nevoi poate declanșa criza, căci se poate opune manifestării alteia. Nevoia de afirmare individuală poate intra în contradicție cu regulile societății în care te vrei inclus, iar „conflictele umane pot fi interpretate ca cereri de recunoaștere.” (Morin 2022, 64). La nivel social și individual, contradicțiile nu pot fi eliminate, ele trebuie înfruntate. Conștienți că ceea ce este contrar este util, trebuie să devenim capabili a face din lupta contrariilor o cale spre armonie, nu spre distrugere. *Aurea mediocritas* antică este de neprețuit, căci jumătății noastre dominate de raționalitate trebuie să-i adăugăm jumătatea onorată prin pasiune, credință, mit, iluzie, delir, joc. Rezonabilului înțelept *homo sapiens* trebuie să-i alăturăm în noi un dezlănțuit *homo demens*. Este necesar să-l contrabalansăm pe tehnicul *homo faber*, arhitect, constructor, creator de unelte, cu *homo religionis*, credinciosul, cel aplecat spre mit. Interesatului de profit *homo aeconomicus* ar trebui să-i cultivăm dorința de joc și disponibilitatea spre activități dezinteresate, adică s-ar cuveni să-l altoim cu *homo ludens* și cu *homo liber*. Și am putea face aceste conjuncții spre armonioase personalități umane complexe, printr-o educație lipsită de prejudecăți, care să spulbere disjunția și reducă modulul de cunoaștere actual agreeat, amintindu-ne că „orice pasiune trebuie să cuprindă în sine, ca o lampă de veghe, rațiunea, și orice formă de rațiune trebuie să aibă drept combustibil pasiunea.” (Morin 2022, 73).

Dacă „unul e în toți, tot astfel precum una e în toate” (Eminescu, *Scrisoarea I*), am putea ca, după un secol de viață, mereu străduindu-ne să ne cunoaștem, să descoperim în noi, asemeni lui Edgar Morin, prezența a patru demoni, în sensul grecesc al cuvântului, demoni care ne posedă din exterior și ne inspiră din interior în același

timp: *rațiunea* necesară și insuficientă, *religia* dragostei și a fraternității, nihilismul devenit *scepticism*, activ chiar și-n miezul religiei, și *misticismul* uimirii resimțite în trăirea experiențelor poetice. Acestor patru li s-ar putea adăuga, în cazul celor aleși, „fenomenul uimitor care răstoarnă o convingere, transformând-o în contrariul ei: iluminarea” (Morin 2022, 78). Un portret uman, crescut transeuropean din *kalokagathia* și comparabil cu cel al lui Pico della Mirandola.

Numai renașterea din criză, cu transformarea crizei în serenitatea ulterioară, este capabilă să decanteze aceste caracteristici. Numai criza, în formele ei diverse, poate scoate la lumină ce este valoros în noi. Căci, în tensiunea crizei, valorile sunt cele care ne determină alegerile și acțiunile. De aceea criza, ca imagine, reflectă societatea ce o generează și devine reflector pentru oamenii care o depășesc, le pune în lumină, chiar și când îi distruge, unora demnitatea și măreția ades tragice, altora lăcomia și meschinăria mereu abjecte. Crizele majore primejduiesc și societatea, și individul, și specia. Devenim conștienți de acest fapt când le traversăm. Dacă și cât pot valorifica societatea și specia din lecțiile crizelor depinde de cât e capabil să valorifice individul.

Accesul la aceste frământări modelatoare ne este oferit mai degrabă prin mica istorie. Cea mare ne pune la dispoziție date exacte, statistici, imagini de ansamblu. Cea mică, în schimb, prin memorii, jurnale, scrisori, declarații, interviuri, încălzește, învie lumea evocată. Luminează prin emoția care hrănește evocarea, îndurerează prin gândul că marele preț al victoriei este deopotrivă nedrept.

A scrie: criză, memorie, identitate

Am ales pentru ilustrarea manierei în care criza ne ajută să devenim cine suntem ca indivizi, societate și specie două volume de memorialistică. Primul este cel al lui Stere Gulea, o scrisoare destinată nepoatelor sale ce cresc în Franța, având rădăcini românești, aromâne chiar, portretizând și justificând cât se poate felul de a fi al unui om definit de luptele sale. Cel de-al doilea este cel scris de Cristian Mungiu, care dă glas bunicii sale, Tania Ionașcu, conturând o complicată biografie basarabeană de secol al XX-lea, excepțională prin fluiditatea adaptării ce asimiliează, nu trunchiază. Originile marginale ale celor ce vorbesc sunt cu atât mai grăitoare cu cât mereu centrul a fost instituit prin granițe. Atât familia lui Stere Gulea, cât și cea a Taniei Ionașcu se vor stabili în România punându-și viața sub sclipirea plină de forță a reînceputurilor și dând mai multă valoare, prin strămutare, zestrei spirituale pe care o poartă, îmbogățind-o. Amândoi povestesc la vremea când faptele rămân în urmă, cu statut de dovadă, dar fără emfază, fără hiperbolizare, ci firesc, natural. Nu pentru că viețile lor ar fi fost extraordinare (deși în mare măsură au fost), ci pentru că viața este imprevizibilă și complicată, iar din curgerea ei poți învăța nu doar tu, pentru tine, ci poți ajuta și pe alții. Crizele par diverse, dar structura lor și mecanismele de manifestare rămân similare. În pericol de a te îneca, la fundul râului, cauți albia din stabilitatea căreia îți impui un nou avânt vertical spre ieșire deasupra. Neobișnuitul devine capabil să construiască un obișnuit pentru că acești oameni aleg, sub presiunea vremurilor potrivnice, anume căi de acțiune. Fără alunecare în senzational, fără didacticism, tensiunea dramatică și chiar

tragismul anumitor secvențe alternează cu bucuria momentelor de stabilitate și cu împăcarea cu o soartă a cărei croire nu-ți este exclusiv atribuită, dimpotrivă.

Cei doi autori sunt regizori, amândoi scriu și scenariu de film, amândoi în tinerețe au scris literatură. Amândoi s-au oprit întâi asupra literaturii, apoi asupra filmului. Stere Gulea (n.1943), după o admitere ratată la București, la Medicină Veterinară, se înscrie în ultima clipă la Institutul Pedagogic de trei ani din Constanța și descoperă că îi place să fie student. Gustul pentru lectură, pe care tatăl său, întors din închisoare și îngrijorat de ignoranța băiatului, încercase zadarnic să i-l trezească, îi va fi indus de un prieten în perioada liceului, tot la Constanța. Citeau și discutau despre cele citite până dimineața. Devenit student, va scrie proză, stimulat de povestirile lui Jerome David Salinger, de noua prietenie cu Vasile Petre Fati și de atmosfera cenaclului literar condus de Bică Porumbescu:

„Acei trei ani cât am fost student la Constanța m-au schimbat cu totul, am devenit altcineva. Interesul meu pentru partea spirituală a existenței datează de atunci. Aveam 19 ani. Coexistența mea cu oameni cu un orizont cultural mai larg a fost o șansă. [...] Mentea mea a început să caute o ieșire. [...] Am aflat că există secții teoretice la Institutul de Arte Plastice și la Institutul de Artă Teatrală și Cinematografie și asta a început să mă intereseze.” (Gulea 2024, 41-42)

Această evoluție se petrece pe fondul dificultăților financiare majore ale familiei, care pierduse tot ce avusese – sute de animale, fabrică de mezeluri și brânzeturi, pământ, toate spulberate de instituirea regimului comunist, culminând cu cei patru ani de detenție ai tatălui, acuzat pe nedrept că ar fi sprijinit legionarii, acuze provenite dintr-un denunț al unor rude din satul dobrogean de care se vor desprinde la scut timp după eliberarea tatălui. Reapropierea lui Stere Gulea de scris prin alcătuirea acestui volum de memorii, după o viață dedicată filmului, l-a făcut să reflecteze asupra rolului arhitectural al memoriei. Întrebându-se de ce anumite întâmplări au fost aduse la suprafață și nu altele, cine sau ce din el a decis ce trebuie adus la lumină, află că suntem ceea ce vrea memoria să fim, pentru că memoria este fidelă sentimentelor noastre, în vreme ce rațiunea ne structurează relația cu societatea:

„Descoperi că memoria decide ea singură cine ești, fără să se sinchisească de ceea ce ai vrea tu să arăți lumii. Memoria e ca un jandarm care-ți impune să nu-ți măsluiești viața, așa cum poate face rațiunea, care te obligă să-ți pui măști. Memoria te arată mai deplin decât rațiunea, mai complet, pentru că are privirea din interior, iar ceea ce-ți spune este în consonanță cu interiorul tău, cu simțurile tale, pe când rațiunea privește și ține cont de exterior și te obligă să te conformezi. Intuitiv, simțim că în noi se dau lupte când trebuie să acționăm sau să luăm decizii, dar nu știm cum se decide. Ne asumăm decizia și rațiunea și-o adjudecă, dar, când ești în situația de-a-ți analiza viața, îți dai seama cât de mult datorezi memoriei, simțurilor și sentimentelor – aproape tot.” (Gulea 2024, 7-8)

Acestui *nu știm cum se decide* al lui Stere Gulea i se poate găsi un posibil răspuns în crezul lui Cristian Mungiu: valorile morale care te clădesc sunt cele care îți

orientează deciziile în momente de criză. Pentru el, a reconstrui din amintiri viața bunicii sale e o pledoarie necesară pentru a da vieții sens prin a trăi orientat spre valori. A-ți împlini cu dragoste datoriile față de familia ta și față de tine nu e mărunț, e exemplar. A reuși să țeși tihna în mijlocul dezastrului, să ocrotești dincolo de toate prăbușirile este definitoriu.

Cristian Mungiu (n.1968) a făcut Literale la Iași, în paralel scriind și lucrând la diverse publicații, la radio, la televiziune, apoi a făcut Academia de Teatru și Film la București. A scris scenariile tuturor filmelor pe care le-a regizat, a și publicat în 2003 un volum de scenarii literare. „Înainte de a începe să mă exprim prin imagini, am crezut că voi fi un povestitor în scris.” (Mungiu 2023b) mărturisește el Dianei Joicaliuc, pentru Radio România Cultural, într-un interviu înregistrat în septembrie 2023, la scurtă vreme după publicarea cărții cu memoriile bunicii Tania. Pasiunea de a povesti și capacitatea de a detecta și contura voci distincte în narațiune i se trage de la familia în care a crescut. Fiind cel mai mic, asculta poveștile celorlalți și constata că „fiecare avea un alt stil de a zice povestea, puneau accentul în altă parte” (Mungiu 2023b).

La o primă lectură, volumul pare a fi scris întru salvarea memoriei celei care a fost minunata bunică, un omagiu construit în trei etape de nepotul iubitor și sensibil care se desparte în 1994 de familia ce reunea trei generații în aceeași casă – bunica Tania și bunicul Petre, părinții mamei, mama, tata și cei doi nepoți, sora mai mare, băiatul mai mic. Prima etapă sunt notațiile băiatului în caietul cu pătrățele, când se întorcea acasă în vacanțe și-și ruga bunica să reia amintirile în multe rânduri povestite. A doua etapă este filmarea bunicii povestind și trebăluind, așa cum făcea de obicei. A treia etapă este definitivarea volumului și publicarea, în 2022, anul când Rusia atacă Ucraina, declanșând războiul.

Fiecare etapă își are justificarea ei. A nota în caiet amintirile bunicii era un fel prin care nepotul îi acorda în continuare întreaga lui atenție, simțind că ei îi făcea bine să povestească. El încearcă să-i păstreze glasul în text, să rămână cât mai aproape de ritmul ei narativ, de tonul ei. Apoi, după ce epuizează filonul povestirii, cadre filmate surprind gesturi, atitudini, priviri. Bunica își vede de treburi, iar băiatul o întreabă câte ceva, spre a o determina să vorbească, să explice. Ulterior, când scrie *Cuvântul înainte* al cărții, nepotul urmărește propria reflecție asupra intențiilor lui rememorative:

„O vreme mi-am închipuit că am consemnat amintirile Bunicii ca să-i dau ei sentimentul că nu și-a trăit viața degeaba, că interesează pe cineva, că ar putea interesa chiar și pe unii care nu sunt din familie, că viețile trăite nefericit, odată povestite, capătă, magic, un fel de sens. Că lucrurile capătă în general un altfel de rost dacă le povestești, oricât de lipsite de rost vor fi părut când le-ai trăit. Și mă gândeam că asta o va face să fie mai împăcată cu viața ei când va muri, că o va face să aibă mai puține regrete, că se va gândi că mi-a lăsat ceva ce nu pierde odată cu ea, o sămânță care ar putea cumva să înflorească cândva spre o altfel de viață, poate cu mai mult rost – și mai puțină nefericire. [...] Încep însă să am sentimentul, astăzi, că nu atât pentru ea am hotărât să-i consemnez viața, nu doar ca să-i dau ei sentimentul că n-a trăit degeaba – căci nu știu dacă Bunica era așa de obsedată de zădărnici –, ci mai mult pentru mine, ca să pot eu accepta mai ușor zădărniciile vieții ei – și a vieții în general.” (Mungiu 2023a, 8-9)

Decizia de a publica a fost luată sub impactul izbucnirii războiului ruso-ucrainean, în 24 februarie 2022. Actualitatea situațiilor este surprinzătoare: „Mi s-a părut atunci că povestea felului în care viața noastră se schimbă când vine războiul și trebuie de azi pe mâine să decizi ce faci este extrem de actuală.” (Mungiu 2025) spune Cristian Mungiu lui Cristian Leonte.

„Am crescut într-o familie foarte drăguță și rezonabilă. Dar întotdeauna se spunea: în viața ta pregătește-te pentru ziua în care se va întoarce războiul, că stăm lângă ruși și războiul va veni. Deci tu trebuie să fii pregătit pentru ziua aia. Și multă vreme am zis: ei, părinți, bunici, știi cum e... Și în anii '90 am avut cu toții sentimentul ăla că exagerau. Uite că lumea e mai înțeleaptă... Trecuseră 70 de ani de la al doilea război, am scăpat. Deci suntem mai înțelepți. Sună aiurea, n-am scăpat de nimic. Lucrurile astea sunt ciclice. Oamenii sunt la fel de nerezonabili și acum ca și întotdeauna, și acum ne trezim în situația asta de acum.” (Mungiu 2025).

Ultima propoziție a textului face însă volumul de memorialistică ceea ce trebuie să fie – încă o cruce întru pomenirea celor pierduți:

„După ce au recuperat pământul, într-o zi geroasă de noiembrie, s-au adunat bunica Tania, Liza și Lucica, care se refugiaseră în '40 peste Prut, cu toți care mai trăiam din familie și, la pământul bunicilor, la Miroslava, am pus o cruce pentru Vasile, care a rămas acolo în pământ.

Pentru el și pentru toți ceilalți, care s-au pierdut.” (Mungiu 2023a)

Nu e vorba aici doar de a povesti viața bunicii, ci și de a aduce un omagiu celor atât de iubiți din familie care nu au mormânt – tatăl bunicii Tania și fratele ei Costică, socrul ei Vasile și, pe lângă ei, alții ce nici nu mai pot fi amintiți pe nume, cei pe care aceia ce-i cunoscuseră și iubiseră promiteau că nu-i vor uita niciodată, asemeni Taniei în copilărie, la prima moarte conștientizată, cea a unchiului Andrei, fratele mai mare al mamei și preferatul bunicii Elisabeta. Cartea e mormânt simbolic pentru ei toți, ca pământul pentru o sămânță – viețile lor nu au cum să rămână risipite atâta vreme cât sunt evocate aici, citite de minți noi, iscoditoare.

În plus, volumul scris de Cristian Mungiu cuprinde un capitol în care el evocă propria copilărie în preajma bunicilor, cu tihna și starea de ocrotire de neregăsit mai apoi în viață. Nu doar că e o realitate trăită de majoritatea dintre noi, dar relația cu bunicii e și subiect de studiu pentru antropologi și psihologi. Intervievând 35 de familii din culturi diferite, Judith Edwards observa că

„Bunicii pot reflecta și transmite nepoților cunoștințe culturale, precum și tradiții familiale și comunitare. Relațiile pozitive cu nepoții nu sunt doar satisfăcătoare pentru bunici, ci oferă și ocazii de integrare emoțională mai degrabă decât concentrarea asupra sinelui în cursul vieții lor.” (Edwards 2025, 50)

Și Stere Gulea își scrie memoriile în încercarea de a transmite nepoatelor sale nu doar dragoste, ci și cunoștințe culturale, tradiții familiale și comunitare. Poate și pentru

că munca l-a ținut adesea la distanță de familia pe care a întemeiat-o, el dorește să le apropie pe fete de munca lui, implicându-le în filmarea ultimelor cadre pentru *Moromeții* 3. Scrisoarea sa pentru ele se încheie cu emoție bine disimulată în laconismul celui obișnuit să folosească nu cuvinte, ci imagini grăitoare:

„Dragă Jeanne, dragă Louise,

După aproape doi ani, după zeci de vizionări și zeci de liste cu modificări, filmul *Moromeții* 1 a apărut pe ecrane în septembrie 1987.

După 33 de ani, în 2018, am făcut *Moromeții* 2.

Pe 7 aprilie 2023, voi două ați venit de la Paris să jucați împreună cu Miki, bunica voastră, în *Moromeții* 3, în ultima secvență pe care aveam s-o realizez ca regizor.

Când am scris scenariul, am imaginat acea secvență pentru că am crezut că e bine să vedeți cu ochii voștri cum arată meseria pentru care Stere a uitat de multe ori că are o familie care-i simțea lipsa și-i ducea dorul.” (Gulea 2023, 110)

Pentru ambii scriitori-regizori, necesitatea de a scrie cartea de față este o cale de a ieși dintr-o criză existențială și morală. Cum se manifestă aici trinitatea individ/societate/specie? Încrederea în cititorul capabil să identifice în aceste scrieri instrumente utile în gestionarea propriilor crize este cea care-i face pe indivizii-scriitori să le ofere. Optimismul, încrederea în cultura ale cărei mecanisme permit valorificarea experienței umane spre a construi o lume mai generoasă, pornind de la a reconsidera importanța fiecărei vieți, îmbrăcată în straie de poveste, se bazează pe capacitatea memoriei de a ne permite să construim ceea ce numim *timp*. Doar în timp ideile vin și pleacă, plutesc pe valurile unui *zeitgeist* cultural, determinat social, în vreme ce experiența umană de viață, ireductibilă, le înglobează. Neuroștiințele se raportează la memorie ca la un proces, psihiatria o percepe ca depozit de experiențe, iar neurologia urmărește patologii din zone specifice ale creierului, care duc la deficite specifice în funcționarea ei. Ea derivă din infinitul schimb de semnale electrice dintre neuroni, într-o rețea vastă în care rețelele ce codifică experiențele prezente interacționează cu rețelele de memorie. Toată această activitate microscopică de la nivelul sinapselor, care seamănă cu luminițele intermitente ale licuricilor, are efect asupra întregului creier, iar acest efect este experiența conștientă, specifică speciei umane. Experiența conștientă este cea care ne permite să accesăm căi de învățare mai elaborate decât cele instinctuale, iar accesarea lor, în viziunea Veronicăi O’Keane, ne poate amplifica deschiderea spirituală:

„Învățăm atât prin cunoaștere cât și prin experiență. [...] Contopirea cunoașterii cu experiența se poate face deoarece avem un sistem de memorie multistratificat – noile experiențe ajung în hipocampusul plastic, fabricantul de memorie, și sunt integrate gradat într-un campus mai puțin plastic, dar mai consolidat. Experiența curentă și memoria sunt integrate în rețelele complicate ale cortexului prefrontal – povestitorul. În punctul cel mai înalt al acestei complexități, memoria este manipulată conștient în imaginație. La acest nivel memoria poate fi prelucrată în lipsa imputurilor senzoriale externe, iar această proprietate poate fi folosită pentru a forma noi tipare de gândire, pentru a imagina și crea, pentru a modifica înțelegerea

fiecăruia despre lume. Prin această memorie reprezentativă ne dezvoltăm autocunoașterea și aprecierea celorlalți ca fiind la fel de autocunoscători. Astfel, ajungem să acceptăm ideea de unicitate a ființei umane, așa cum suntem cu toții, de singurătate existențială, dar și de inseparabilitate de ceilalți. Aprecierea celorlalți ca ființe oglindite este baza neuronală a acelei virtuți umane numite bunătate.” (O’Keane 2021, 258-259)

A trăi: criză, memorie, identitate

Categoric, este vorba de incluziune aici: și a scrie înseamnă a trăi, scrisul este viață, munca este viață. Însă încercăm să delimităm experiența redactării textului, la care tocmai ne-am referit, de cea a trăirii evenimentelor rememorate, evocate prin scris, la care ne vom referi în continuare din perspectiva aceleiași trinități individ-societate-specie.

Ce instrumente folosește viața pentru a anula, depăși sau adânci criza?

Sunt crize care țin de intrarea în lume și de plecarea din ea. Importanța ritualului în anihilarea crizei este bine marcată în ambele volume. Volumul lui Stere Gulea aduce în atenție obiceiul lăsatului în drum al nou-născutului, ca să-l găsească norocul și să supraviețuiască. Altceineva, prevenit, trebuie să găsească copilul și să-l readucă familiei. Copilul este, prin acest abandon, rupt de șirul năpastelor care ținutua familia. Ritualul presupune o înfruntare și, paradoxal, o păcălire a sorții, o provocare și o reglare a conturilor totodată, amintind de Gheorghică-Nechifor din *Baltagul* lui Mihail Sadoveanu, unde copilul bolnav, la un pas de moarte, este vândut pe un bănuț, pe fereastră, unei țigănci care-i schimbă numele, ca să nu-l mai găsească boala, restituindu-l apoi mamei. Aromânii, munteni încercați de dificultăți, practicau acest obicei pentru a preîntâmpina mortalitatea infantilă. Stere vine pe lume între alți doi copilași care, fără a fi lăsați în drum, muriseră la scurtă vreme după naștere. El, aruncat în drum fiind, va crește cu bine, poate și fiindcă ritualul funcționase. A apela la ritual vine dintr-o disperare tripartită. Moartea nou-născutului este un fel de a da greș al speciei, al comunității și al familiei, mai ales al mamei (din șase copii, trec de copilăria mică doar doi). Sunt de investigat implicațiile acestei credințe manifestate de oameni mai degrabă pragmatici, cum subliniază autorul: „Eu n-am întâlnit invocarea miracolului la aromâni. Trăind în condiții aspre, se bazau pe perspicacitate, pe reflexe, totul era ca o luptă permanentă cu pericolul, fiind în păduri, singuri.” (Gulea 2025).

Mortalitatea infantilă este evocată și în amintirile bunicii Tania. Bunica Elisabeta, numită de nepoți Babușca, mama mamei, avusese unsprezece copii dintre care cinci muriseră în timpul unei epidemii. Pe de altă parte, în cazul familiei Taniei Ionașcu, vremurile complicate nu permisese ieșirea ritualică din viață a tatălui și fratelui Costică, atât de dragi. La fel, socrul Taniei, Vasile, care avusese grijă în timpul războiului, cât se putea, de pământul cumpărat de tinerii soți la Miroslava, fusese ucis în somn de o schijă unei bombe germane, căci nu coborâse în pivniță, ci rămăsese în casă în timpul unui bombardament. El fusese îngropat de vecini, dar apoi crucile de lemn fuseseră furate ca lemn de foc, mormântul său rămânând nemarcat, iar ceilalți doi nu-și aveau mormânt. După anii ‘90, după ce cu greu o parte din pământ este recuperată,

familia se reunește și petrecerea în cealaltă lume a celor plecați se face conform ritualurilor creștine.

Impresionantă este recuperarea de către soții a cadavrelor aromânilor torturați și uciși de iredentiștii greci, departe de casă, la început de secol XX. Printre ele se număra bunica lui Stere Gulea, mama mamei. Pentru a-i înmormânta cum se cuvine, femeile îndoliate i-au recuperat într-un drum tragic, povestea cutremurătoare fiind repovestită în familie: „Au mers șase zile și șase nopți până să ajungă la ei. Fiecare soție și-a pus bărbatul pe un asin, iar ele au mers pe jos tot drumul de întoarcere. Mama mea avea atunci 3 ani.” (Gulea 2024, 11). Un drum tăcut, pe cărări șerpuite de munte – bărbați morți, neveste îndurerate. Acea bunică a rămas văduvă toată viața, învățând să trăiască cu durerea pricinuită de pierderea soțului prin muncă și devotament: „Bunica era un om de o bunătate cu adevărat creștinească. Muncea mai mult decât un bărbat. Totul la ea era muncă și grijă pentru cei apropiați și n-am auzit-o niciodată vătându-se de ceva.” (Gulea 2024, 29).

Tot ritualică este privirea cu care bunica Tania îi însoțește pe cei dragi la ieșirea în lume, de la fereastra casei. Amintirile ei se încheie cu privirea ocrotitoare ce-i urmărea pe fiică și pe soț, pornind de acasă împreună, fiecare spre școala lui, în acel septembrie când Mioara începea școala, iar Petre începea studiul istoriei la universitate:

„M-am așezat la geam, de unde se vedea toată strada la vale, să-i privesc. Au pornit împreună, unul lângă celălalt, coborând grăbiți printre castanii care se scuturau, la colț s-au despărțit, Mioara a urcat în curtea școlii, Petre a privit o clipă în urma ei, s-o vadă plecând bine, și apoi a apucat-o pe drumul lui înainte, iar eu am rămas înapoia geamului, cu strada pustie în față, să fiu acolo pentru ca să-i întâmpine cineva când aveau să se întoarcă.” (Mungiu 2023a, 120)

Cadrul lung, fără tăietură, se mută în scris din construirea dinamicii filmului, prin a doua frază a fragmentului, de o omogenitate organică, ce nu putea fi decupată. Mai târziu, când nepotul pleacă de acasă la București, la facultate, privirea bunicii desăvârșește ritualul de binecuvântare:

„Mergeam acasă în fiecare vacanță, iar de fiecare dată când venea vremea să plecăm iarăși, bunica ne urmărea cu privirea de dinapoia ferestrei ei care dădea spre stradă, de sub teiul cel mare. Era atâta grijă în privirea ei, atâta dragoste. Mă rugam să mai fie acolo și data viitoare când aveam să vin – și să plec. Odată, când era deja destul de bătrână, bunica mi-a zis: <Nu te teme, eu am să fiu întotdeauna cu tine.>” (Mungiu 2023a, 150)

Simetric, privirea ocrotitoare a bunicii pune punct părții întâi a cărții și conduce spre final în cea de-a doua. Ritualurile construiesc stabilitate și dau senzația de apartenență. Temporal, ele construiesc un răgaz psihic – intrând în ritual, te detașezi puțin de tine și faci loc unui interval de recuperare prin absență vindecătoare. La fel ca un copil aruncat în drum, te detașezi de răul care te-ar putea atinge, te lepezi de el și, purificat, revii mai senin, mai încrezător, mai împăcat cu tine, în propria viață.

Bunica Tania construiește instinctual un ritual de înseninare pentru soțul ei, atunci când acesta, la capătul puterilor, este copleșit de gândul se a se sinucide. După zbaterea de a lupta pe ambele fronturi, după norocul de a se salva de la deportare, după îngrijorarea de a nu fi alături de soție și fiica abia născută, constată că, după război, dincolo de problemele materiale, necazurile continuă în feluri noi, și mai umilitoare. Cruzimea indivizilor lovește altfel decât cea a istoriei:

„Regele fusese nevoit să abdice, iar cei din regiment primiseră ordin să-i dea jos portretul chiar în acea seară. Știau că Petre e regalist și îl chemaseră special. Îl așteptau la ușa Regimentului, cu scaunul în mână. A trebuit să dea jos tabloul cu mâna lui, primise ordin. Asta era ceva nou, Războiul ne învățase cu multe lipsuri, dar acum începeam să simțim un alt fel de umilință.” (Mungiu 2023a, 115)

Au de reparat casa recent cumpărată, cu bani din pădurea tăiată de la Miroslava și de pe ultimele bijuterii ale bunicii aduse de acasă, de la Cahul. Cu greu trăiesc din salariul lui Petre, care fusese avansat maior. Începe colectivizarea, trebuie să renunțe la pământ, și, chiar în ziua în care fac asta, Petre primește plicul galben cu documentul prin care e dat afară din armată:

„Se așezase pe un scaun și respira greu. I-am dat un pahar cu apă. Se pierduse rău cu firea, îmi spunea că nu-i mai rămâne decât să se omoare, că oricum nu mai avem cu ce trăi. Fără banii lui, fără nimic rămas de vândut, cu lucrurile pierdute, cu o casă de reparat și fără o știre despre ai noștri – așa eram atunci.

Am pornit să mergem prin cartier, să ne liniștim, L-am luat de mână și îl duceam eu, îi vorbeam, îi arătam lucruri prin curți, case, ne vedeam cu oameni care ne salutau fără să ne cunoască pe nume.” (Mungiu 2023a, 117)

Contactul cu oamenii, drumul blând în compania celui iubitor, construindu-se pas cu pas, cu sprijin, eliberează tensiunea și croiesc spațiu pentru gânduri noi, constructive. Lovit de soartă, omul își găsește până la urmă calea: „Curios e că ce a părut să-l îmbărbăteze cel mai tare era că nu-și închipuia ce se poate întâmpla mai rău pentru noi. Părea că suntem în punctul cel mai de jos în care ne puteam găsi.” (Mungiu 2023a, 117). Bunicul Petre va decide să se întoarcă, la 35 de ani, la visul de a deveni profesor de istorie.

Adesea, însă, calea pentru depășirea unei vechi crize profunde este o nouă criză, care-ți impune regrouparea și orientarea forțelor spre croirea unor noi căi de a răzbate. Reacția imediată la instituirea imperioasă a noii crize mută în plan secund, îndepărtează criza nerezolvată anterior.

Este situația în care se află mama lui Stere Gulea, atunci când soțul ei este arestat, în vara anului 1952, când băiatul avea 9 ani. Tatăl este ridicat de acasă în toiul nopții. La fel se întâmplase cu alți 12 bărbați din sat, considerați *dușmani ai poporului*. După toate discuțiile nocturne, băiatul readoarme, iar la trezire remarcă prezența unui om înarmat în încăpere, rămas ca pază, iar mama șezând dreaptă, încremenită pe marginea

patului. „Nu-ți puteai da seama ce simte.” (Gulea 2024, 16) notează îngrijorat-laconic autorul.

„Viața mamei a fost marcată de tragedia pierderii tatălui, dar și de drama pierderii a patru dintre cei șase copii pe care i-a născut. Faptul că nu-i trăiau copiii a apăsător atâr de puternic, încât a intrat într-o depresie. Considera că-i vina ei, că ea nu era în stare să-i facă să trăiască. Deși eram prea mic ca să înțeleg aceste lucruri, îmi amintesc că zile-n șir mama nu se dădea jos din pat, întoarsă cu fața la perete, refuzând mâncarea.” (Gulea 2024, 16)

Acum, la arestarea tatălui, mama devine alt om, conștientă că trebuie să preia frâiele afacerilor familiei, să-și asume rolul de cap de familie – aveau 30 de hectare de pământ, 300 de sute de oi, o fabrică de mezeluri și una de brânzeturi, toate aceste trebuiau eficientizate în continuare. Așadar, când sora bună și cea vitregă a lui Stere se apropie de ea, în acea dimineață, să o încurajeze după o asemenea noapte terifiantă, ea, uimitor de stăpână pe sine, le trimite să pregătească masa pentru argați, ca ziua de lucru să înceapă ca întotdeauna. Apoi gestul obișnuit devine ritualic, regenerativ: „s-a ridicat s-a dus la icoană, a îngenunchiat, s-a închinat, apoi s-a dus la oglindă și s-a pieptănat îndelung, de parcă-și aduna forțele și gândurile” (Gulea 2024, 16). Iar câteva zile mai târziu, când Stelică fură cu alți copii niște pepeni din bostănăria unor vecini, ea îl determină să-și recunoască fapta și să ceară iertare păgubiților, lecție morală ce-i va fi de folos: „De atunci, de fiecare dată când am avut momente de lașitate, m-am gândit la ea.” (Gulea 2024, 18). Așadar, vitalitatea mamei renăscute din cenușă îi va servi drept reper moral. Pentru bunica Tania, reperele morale fuseseră Babușca și Tata. Acesta, asemenea mamei lui Stere, o determină să-și corecteze aroganța, atunci când, în primele zile de școală la Cahul, considerându-se superioară colegilor români și hoholi, care erau prea săraci și prost îmbrăcați, nu le vorbise: „Mi-a ținut o predică despre avuțiile care sunt doar praf și mi-a zis că doar oamenii contează și să fac bine să le cer iertare.” (Mungiu 2023a, 15).

Tocmai preocuparea mamei sale pentru valorile materiale și neputința ei de a anticipa tragedia ce avea să urmeze împiedică salvarea integrală a familiei, prin refugiu dincoace de Prut, imediat după 28 iunie 1940. După anunțul despre cedarea Basarabiei, granița este încă trei zile deschisă spre România, pentru ca cei care doresc să plece să o poată face. Familia ia decizia de a pleca – tatăl era directorul închisorii și ar fi fost printre primii acuzați de noua administrație rusă: „Pe zidurile închisorii, la adăpostul nopții, comuniștii scriseseră deja primele amenințări cu moartea la adresa procurorului.” (Mungiu 2023a, 59-60). Urmează împachetatul în grabă, rămasul bun de la rudele care nu plecau, apoi brusc, răzgândirea mamei, care decide că nu poate renunța la tot ce adunase într-o viață. Prea puține lucruri ar fi putut duce cu ei, dar ar fi rămas toți vii, împreună. Acest nefericit eveniment distruge liniștea familiei, câtă era:

„În noaptea aceea au intrat rușii. Stăteam în camera noastră și ascultam cum huruie tancurile pe străzile orașului. Eram în paturile noastre, în casa noastră, dar nimic nu mai era la fel. Ca într-un vârtej, viața noastră se învolburase dintr-o dată și se întâmpla de capul ei, amețindu-ne.” (Mungiu 2023a, 63)

Decizia nepotrivită adâncește criza și conduce spre consecințe dezastruoase. Tatăl este anchetat zile la rând, casa este percheziționată, apoi el arestat. Abia acum mama realizează că a greșit. Tania îi duce zilnic la închisoare rufe curate și mâncare, fără să-l poată întâlni. Mama caută căi să le trimită măcar pe ea și pe sora mai mică, Liza, în România, dar acum nu se mai poate trece legal granița. Aflând că pe la Reni ar fi posibilă trecerea ilegal, Tania încearcă înainte de plecare să-și vadă tatăl și reușește. Se ascunde într-o gheretă părăsită, la capătul curții închisorii, și îl vede coborând cu greu din camionul ce aducea deținuții de la anchetă, de la tribunal:

„M-am lipit cu ochiul de despărțitura dintre scânduri și l-am văzut pe Papa coborând cu greu din camion. Și-a îndreptat o clipă haina pe umeri, și-a trecut mâna prin păr și a avut o ezitare – a șovăit o clipă înainte să pășească înapoi în închisoare. Oare la ce se gândea? Nu știu. A fost ultima dată când l-am văzut.” (Mungiu 2023a, 67)

Fetele vor pleca cu aurul și argintăria familiei, precum și cu alte lucruri, cât putuseră încărcă într-o căruță. Întâmplările refugiuului sunt incredibile. Vor ajunge la Calafat, cu o repartitie de refugiu, dar fără majoritatea lucrurilor. Fratele lor, Costică, după ce le ajută să treacă granița, se întoarce să aibă grijă de mama. Despre Costică și părinți fetele nu vor mai avea vești multă vreme. În iunie '41, Basarabia este luată înapoi de România, iar Tania, care între timp se căsătorise cu Petre, se întoarce împreună cu Liza acasă, la Cahul, unde găsesc casa goală. Află că și Costică fusese arestat, iar despre mama umbla vorbă că ar fi fost dusă în lagăr, după plecarea lor. În 1 martie 1942 Tania o naște pe Mioara și cei doi soți decid să se stabilească în țară, la fel ca Liza, ca Teotea Maria (mătușa) și fata ei, Lucica, cea mai bună prietenă a bunicii Tania (verișoara fetelor și viitoarea nașă a lui Cristian Mungiu) – Basarabia pare un teritoriu nesigur. Aleg Iașii, cumpără pământul din deal, de la Miroslava, de lângă mănăstirea Galata. Peripețiile continuă. Viața e în continuare deasupra prăpastiei, pe un fir atât de subțire. După încheierea războiului, vin comuniștii. Primesc o scrisoare la mama, care era acum servitoare în Kazahstan, după opt ani de lagăr în Siberia, și reușesc să o aducă acasă prin Crucea Roșie. Mama nu mai era cea de altădată:

„Doar tenacitatea mai rămăsese din femeia care fusese înainte. S-a zbătut la Crucea Roșie și a aflat în cele din urmă că tata murise la Penzo, lângă Moscova, puțin după ce pierduserăm Basarabia. Fusese transferat spre altă închisoare de la Cahul și în acte apărea că murise de inimă. Dar cine putea ști? Unde era îngropat, nu știa nimeni. Și nici despre Costică nu se știa nimic precis.” (Mungiu 2023a, 119)

Extrem de surprinzătoare sunt ipostazele care arată că nu ar trebui să catalogăm anumite împrejurări înainte de a lăsa timpul să arate încotro duc ele. Întorsăturile de situație sunt frecvente în memoriile bunicii și arată cum imprevizibilul nu poate fi eliminat din ce este omenesc. Să ne așteptăm la neașteptat, recomandă Edgar Morin, căci „neșansa poate deveni șansă, șansa poate deveni neșansă; adversitatea ne poate aduce binefaceri, nenorocirea poate duce la fericire.” (Morin 2022, 45). Câteva exemple arată cum norocul și nenorocul sunt doar două măști diferite ale aceleiași fețe.

Tatăl bunicii Tania luptase pentru ruși în Primul Război Mondial. Pe front, într-o noapte de bombardamente, a scăpat de moarte, pentru că s-a deplasat din tranșee ca să-și caute chipiul. Revenit pe poziții, și-a descoperit camaradul sfârtecat de un obuz. Ar fi avut parte de aceeași moarte, dacă n-ar fi plecat. Când Petre o cere pe Tania de soție, viitorul socru îi arată chipiul acela cu multă mândrie. Marusia, soția unchiului Costea, fusese singura care, căsătorindu-se și plecând de acasă la Cahul, scăpase de moarte – în același an, după plecarea ei, părinții, cele două surori și cei doi frați mor de tuberculoză. În decembrie '38, pentru a ajunge la familia Taniei de Crăciun, Petre ia trenul care se înzăpezește. El și prietenii lui coboară din tren și caută o mașină cu care să-și continue drumul. Mașina se strică și ea, iar el ajunge până la urmă la Cahul cu o căruță, înghețat și ud de ploaie. Află apoi că trenul acela, repornit, a avut un teribil accident, soldat cu mulți pasageri morți. Vestea îl marchează și pentru că sora lui, Maria, murise cu ani în urmă într-un accident de tren. E ca și cum dorința de a o revedea pe Tania cât mai repede îl salvase de moarte. Când Tania se refugiază cu Liza și cu Mioara la Greci, lângă Caracal, nu au cum să ducă cu ele toate lucrurile luate de acasă, așa că lasă o bună parte din ele la București, într-un depozit de lângă gară. Chiar în ziua următoare plecării lor, are loc primul bombardament american asupra Bucureștiului – 4 aprilie 1944. Depozitul arde cu tot ce este în el, dar ele scăpaserăm din fericire, vii și nevătămate. Și, poate cel mai spectaculos exemplu dintre toate: toți cei din coloana de soldați români care fuseseră luați prizonieri de ruși, după întoarcerea armelor împotriva Germaniei, coloană din care evadase Petre la Iași, sfârșesc în Siberia. Decizia lui de a evada fusese salvatoare.

Familia este pentru bunica Tania centrul lumii. Și pentru Stere Gulea familia contează, dar crizele majore pe care le va trăi ca adult, în perioada comunistă, sunt pricinuite de cenzura care îi hărțuiește filmele. Învață fie să păsească cu grijă pe gheața ce poate crăpa oricând, fie să folosească tehnica amânării, din lecția cu foncierea, dată de Ilie Moromete. Despre cum a realizat *Moromeții 1, 2 și 3* s-a scris deja destul de consistent. Vom insista acum pe curajul de a aborda nodul gordian al unei crize periculoase, pentru a face posibilă lansarea spre public a documentarului *Apa ca un bivoli negru*, filmul-cult al generației regizorale '70, film produs de Roxana Pană și Stere Gulea, regizat de Dan Pița și Mircea Veroiu, filmat de Iosif Demian și Dinu Tănase. Documentar de mare profunzime și autenticitate, filmul surprinde cu un rar simț al tragicului ravagiile făcute de inundațiile din primăvara aceluiași an:

„Satul lui Panait Istrati, Baldovinești, era acum o întindere nesfârșită de ape din care încolțea ici-colo câte un acoperiș. Casele păreau a fi construite din apă, pentru că atât schelăria, cât și pereții dispăruseră. Satul devenise o așezare fantomatică, formată doar din acoperișuri. Dislocate de la locul lor, obiectele păreau că și-ar fi găsit o altă întrebuințare. [...] La Sighișoara dădeam ochii cu oamenii care abia își reveneau din lupta cu stihia apelor, unii uitându-se deznădăjduiți la casele dispărute sau fugite la vale. Alții, mai norocoși, cărora le rămăseseră casele, stăteau cu câte-un obiect pe care îl pescuiau din noroiul clisos care se așternuse în case. Avea privirea pierdută, așa cum stăteau cu acel obiect în mână, obiect care înainte avusese un rol, dar pe care acum nu-l mai găseau. Chipul oamenilor marcați de tristețe și

deznădejde a fost imaginea cea mai frecventă pe care-am întâlnit-o. Nu mai era nimic spectaculos, ca în zona Brăilei, doar tăcerea și tristețea care învăluiseră totul.

Interviurile luate acestor oameni care își spuneau necazul au devenit singurul suport audio din film, fără niciun comentariu. Era pentru prima oară când, de la instaurarea regimului comunist, se auzeau într-un documentar românesc cuvinte care nu mințeau, fapt care a pus mari probleme filmului la aprobare.” (Gulea 2024, 72-74)

În cele câteva luni care trecuseră de la intrarea filmului în producție și până la aprobarea lui, cinematografia fusese reorganizată prin înființarea Centrului Național al Cinematografiei. Și starea de spirit a partidului se schimbase – trebuia să fii încrezător în viață și în solidaritatea umană orchestrată de partid, or filmul înregistrase „starea de spirit a unei situații dramatice și a unor oameni loviți de nenorocire” (Gulea 2024, 74). Verdictul noii conduceri a fost că nu se putea prezenta un asemenea film tocmai când „țara a devenit un șantier al speranței și al unei vieți în refacere” (Gulea 2024, 74), așa încât negativul filmului a fost închis în laboratorul de prelucrare a peliculei, la Buftea. Pe de altă parte, se mima democrația participativă. Ceaușescu încerca să inițieze niște măsuri inspirate din programul Primăverii de la Praga, pentru a implica oamenii muncii în gestionarea întreprinderilor. Se inițiau asemenea adunări, în care oamenilor li se spunea că pot vorbi deschis, că pot supune dezbaterii probleme, aducând propuneri de eficientizare. Și în cinematografie a avut loc o asemenea adunare, la studiourile de la Buftea. Oamenii au luat ideea în serios și au început să expună sincer ce cred, fiind puși la punct cu ironie de directorul Centrului Cinematografiei, Mircea Sântimbreanu, și de adjunctul acestuia, Corneliu Leu. Dezbaterea deschisă propusă nu era decât o capcană, oamenii nu mai înțelegeau rostul adunării, „situația se îngloda în nonsens” (Gulea 2024, 75). Cu un an în urmă fusese interzis filmul *Reconstituirea* (r. Lucian Pintilie, 1968) – în acest nou context, acest film ar fi ilustrat tocmai acele îmbunătățiri necesare. Ministrul Ion Brad, care interzisese, la ordin, filmul, era în sală și tăcea prudent. În aceste condiții, Stere Gulea cere să ia cuvântul și nu se lasă intimidat – prezintă felul în care *Apa ca un bivoli negru* a fost dat la o parte, repetând afirmațiile de atunci ale directorului și adjunctului, câștigând simpatia oamenilor și disputa așa-zis intelectuală cu reprezentanții puterii. În pauză, în văzul tuturor, ministrul îl ia amical de după umeri, îi reproșează părintește că nu l-a căutat să-i spună că sunt probleme cu difuzarea filmului.

„I-am răspuns inocent că, în fond, ceea ce am spus public era spre binele transparenței cu care fuseserăm îndemnați să ne exprimăm și că important era ca filmul să apară. A fost de acord și mi-a spus să-l anunț la cabinet când pot organiza vizionarea.” (Gulea 2024, 76)

De abruptă sinceritate, autorul dezvăluie limpede că supraviețuirea profesională (și materială), pe atunci, depindea și de abilitatea de a menține un echilibru între propria demnitate și compromisurile cu politicul: „Chiar dacă mimam inocența, supsesem și eu, ca tot românul educat în comunism, laptele duplicității, și jucam jocul știut, unul

care să nu ducă la conflict cu puterea.” (Gulea 2024, 76). Așadar, filmului i s-au mai adăugat câteva secvențe nou filmate, care arătau cum viața învinge și oamenii uită nenorocirea pe care au trăit-o. A fost bine primit și a lansat o nouă generație de cineaști români. Confruntarea cu adversitățile îl face pe regizor conștient de capacitatea sa de a merge până-n pânzele albe spre a-și susține crezurile: „După succesul cu care am scos din ghearele cenzurii un film, am descoperit că am o anumită tenacitate când cred în ceva.” (Gulea 2024, 76). Luptele sale pentru *Moromeții I* vor fi cu atât mai spectaculoase.

Cui folosește gândirea tragică?

Iată o întrebare pe măsura pragmatismului zilelor noastre.

Crizele sunt generate de schimbări ce marchează masiv și definitoriu viețile celor implicați. Ce poate face individul copleșit de situațiile pe care nu le poate influența? Preia sau chiar instituie ritualuri. Valorifică din sine resurse nebănuite. Înfruntă furtuna, asumându-și riscurile. Descoperă în rău fața binelui. Pleacă spre a se salva. Rămâne și este distrus. Plecarea înseamnă curajul ruperii de vatră și comunitate. Rămânerea înseamnă curajul de a rezista. În toate aceste situații, ceva se câștigă și altceva se pierde. Aici intervine alegerea – cum faci astfel încât să nu se piardă ceea ce contează cu adevărat pentru tine, cum reușești să rămâi fidel valorilor care te definesc moral? Ce lecții îți oferă criza?

Te determină să te cunoști fără echivoc pe tine însuși. Cunoscându-te, poți acționa mai eficient în interesul tău și al comunității tale. Tot criza te remodelează, scoate la lumină dimensiuni ale personalității pe care, până la confruntare, nu le intuiai. Asta în cazul în care nu te zdrobește. Iar dacă te zdrobește parțial, îți lasă ocazia să descoperi ce caracteristici ale tale pot deveni muguri de creștere. Criza te poate anula, tot ea însă te poate face mai rezilient, mai puternic.

Ca să o poți înfrunta cât mai bine, ca să diminuezi pierderile și să maximizezi beneficiile, ai nevoie de gândire tragică, ne avertizează Robert D. Kaplan. Edgar Morin atenționează asupra necesității de a te aștepta la neașteptat în această lume a incertitudinilor, iar Kaplan insistă pe funcția salvatoare a capacității de a gândi tragic. Asta înseamnă a fi permanent conștient de limitele tale și de faptul că ele pot fi mereu puse la încercare. Înseamnă a înțelege că pericolele sunt mereu prezente, că nu ai prea mare putere asupra lumii care te agresează prin ele, dar ai o mare putere asupra felului în care reacționezi și, uneori, dacă rolul tău social este mai bine marcat, ai o mare putere și asupra felului în care le-ai putea dirija calea, așa încât daunele să fie cât mai mici cu putință:

„Trebuie să încercăm să gândim tragic pentru a evita tragedia. Doar fiind chibzuiți și prevăzători – știind că circumstanțele noastre se pot schimba oricând, de multe ori în rău – învățăm modestia și ne eliberăm de iluzii. De aceea oamenii vanitoși și aroganți sunt întotdeauna nesăbuiți. [...] Gândirea tragică înseamnă să-ți descoperi sinele înainte de a fi silit să afli crudul adevăr despre tine însuși în timpul unei crize. [...] Grecii antici știau că măreția umană se vedește cel mai limpede mai degrabă în dezastru decât în triumf.” (Kaplan 2025, 20-21)

Că este vorba despre iubirea pentru familie, ca în cazul bunicii Tania, sau de cea pentru profesie, ca în cazul lui Stere Gulea, „iubirea este tot ceea ce mai rămâne atunci când orice altceva este îndepărtat, iar nostalgia este o funcție a iubirii și a amintirilor bune care decurg din ea” (Kaplan 2025, 131). Rațiune, echilibru, smerenie, cumpătate, devotament aproape religios față de alți oameni – toate acestea sunt valori ce au puterea să transforme haosul crizei în cosmos. Când acest fenomen s-ar petrece atât la nivel individual, cât și social, specia ar fi în siguranță. Pentru asta, Kaplan ne recomandă să studiem mai multă literatură clasică și să acceptăm, asemeni vechilor greci, că intervenția noastră asupra lumii și asupra propriul sine este, până la urmă, firesc limitată: „Nu am învățat niciodată ceea ce grecii antici știau: nu toate lucrurile pot fi reparate, așa că trebuie să acceptăm o mare parte din lume așa cum este.” (Kaplan 2025, 118) Această idee este evidentă și în cele două volume de memorii ce-și vor răsplăti cititorii pe deplin.

Ca ultim pretext de reflecție, luminăm cele două volume cu o flacără poetică, celebrând gândirea tragică, într-un fragment selectat dintr-un recent volum ce reunește poezie și fotografie.

Fotografiile lui Michael Höpfner inspiră Svetlanei Cârstean poemul *As a walker I am an alien*, iar volumul preia titlul proiectului fotografului, *Walk all lies away*, avertizând asupra lucidității cu care trebuie trecut prin lume, asupra necesității de a fi capabili să identificăm și să contracarăm minciunile pe care marea istorie, adesea recosmetizată, ni le așterne în drum. Mica istorie ajută considerabil acestui proces, rememorările oglindind umbra celor care au fost și mersul lor continuu:

Mersul lui uneori seamănă cu dansul
 alteori cu împiedicarea
 uneori cu respirația
 alteori cu tăcerea
 rareori cu țipătul
 și uneori cu nimic altceva pe lume.
 Aici e locul în care soarele răsare pentru cei ce merg.

Și cei care merg
 atât de bine știu să facă asta
 încât ei rămân invizibili
 din corpul lor nu mai rămâne decât umbra.
 Și mersul continuu. (Cârstean, Höpfner 2024, 6)

Volume-sursă

Gulea, Stere. 2024. *Scrisoare către nepoatele mele: însemnările unui regizor*. București: Humanitas.
 Mungiu, Cristian. 2023a. *Tania Ionașcu, bunica mea: o biografie basarabeană*. București: Humanitas.

Interviuri-sursă

Gulea, Stere. 2025. Dialog cu Cătălin Ștefănescu, emisiunea „Garantat 100%”, TVR 1, 6 aprilie 2025, disponibil online la <https://www.youtube.com/watch?v=UUxRSKyvq7c>, ultima accesare: 15.11.2025.
 Mungiu, Cristian. 2023b. Dialog cu Diana Joicaliuc, Radio România Cultural – Revista literară Radio, *Înainte de a începe să mă exprim prin imagini, am crezut că voi fi un povestitor în scris*, 18 septembrie

2023, disponibil online la <https://www.radoromaniacultural.ro/emisiuni/revista-literara-radio/interviu-cu-regizorul-cristian-mungiu-la-revista-literara-radio-inainte-de-a-incepe-sa-ma-exprim-prin-imagini-am-crezut-ca-voi-fi-un-povestitor-in-scris-id39754.html>, ultima accesare: 15.11.2025.

Mungiu, Cristian. 2025. Interviu cu Cristian Leonte – Interviuurile Știrileprotv.ro, *Acasă întotdeauna se spunea: pregătește-te pentru ziua în care se va întoarce războiul, că stăm lângă ruși*, 25 septembrie 2025, disponibil online la <https://stirileprotv.ro/stiri/interviurile-stirileprotv/cristian-mungiu-zacasa-intotdeauna-se-spunea-pregateste-te-pentru-ziua-in-care-se-va-intoarce-razboiul-ca-stam-langa-rusi.html>, ultima accesare: 15.11.2025.

Referințe bibliografice

- Cârstean, Svetlana, Höpfner, Michael. 2024. *Walk all lies away*. București: Master Print.
- Edwards, Judith. 2025. *Țara bunicii: mit și realitate*. Traducere din limba engleză de Mihaela Olinescu. București: Editura Trei.
- Kaplan, Robert D. 2025. *Gândirea tragică: frică, destin și povara puterii*. Traducere din engleză de Iustin Mureșanu-Ignat. București: Humanitas.
- Morin, Edgar. 2022. *Lecții dintr-un secol de viață*. Traducere din franceză de Anca-Maria Pănoiu. București: Curte Veche Publishing.
- O'Keane, Veronica. 2021. *Bazarul memoriei: cum construim amintiri și cum ne construiesc ele pe noi*. Traducere din limba engleză de Adriana Brăescu Vasile. București: Curtea Veche Publishing.